

MARK FORMATLARININ YARANMASI VƏ TƏTBİQİ

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dünyanın bir sıra ölkələrində ədəbiyyatın analitik-sintetik işlənməsinin avtomatlaşdırılması, informasiyanın axtarış, seçilməsində elektron texnikadan istifadə edilməsi, informasiyanın uzaq məsafədən alınması və ötürülməsi həyata keçirilir. Hazırda informasiya tələbatçılarına operativ və dolğun xidmət göstərən kompüterləşdirilmiş kitabxana informasiya sistemləri yaradılmışdır. Qədim zamanlardan indiyə kimi kitabxanaların əsas funksiyası insanlara informasiya vermək, cəmiyyət üzvlərinin informasiyadan istifadə etməsini təmin etmək olmuşdur. Kitabxanalar xalqımızın əsrlər boyu yaratmış olduğu misilsiz incilərin qorunub saxlanmasına və yayılmasına xidmət etmiş və etməkdədir. Respublikamızın sabiq prezidenti Heydər Əliyev kitabxana işinə yüksək qiymət verərək demişdir: "Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün, müqəddəs bir yer, mədəniyyət, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daima hörmət xalqımızın mədəniyyətini nümayiş etdirən amillərdən biridir (1).

Hazırkı dövrdə kitabxanaların işində mühüm yeniləşmə prosesləri baş verir. "Bu yeniləşmə əsasən kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması, kitabxana işinə hesablayıcı texnikanın, kompüterlərin daha sürətlə daxil olması ilə nəticələndi. Həmçinin müasir kitabxanalarda texnikanın geniş sürətlə tətbiqi ilə əlaqədar onların fondunda çap materialları ilə yanaşı çap edilməyən audiovizual, filmlər, slaydlar, səs yazmaları, həmçinin maşınla oxunan fakslar, maqnit lentlərinə köçürülmüş digər materiallar daxil olmağa başladı ki, bunları da hesablayıcı texnika olmadan emal etmək mümkün deyildir" (2).

Hələ qədim Yunanıstanda ABAK adında hesablayıcı lövhə yaranmışdır ki, onun vasitəsilə üstəgəl, çıxma, bölmə və vurma əməliyyatları yerinə yetirilmişdir (3). VI əsrdə Çində ABAK hesablayıcısının digər növləri meydana gəlməyə başlamışdır. XVII əsrin əvvəllərində Şotland riyaziyyatçısı Con Heper tərəfindən loqarifma xəttəşi icad edilmişdir ki, bu xəttəş vasitəsilə vurma və bölmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi mümkün olmuşdur.

Hesablama maşınlarının yaradılmasında Fransız alimi Blez Paskalın böyük xidmətləri olmuşdur. 1642-ci ildə Paskal hesablayıcı maşının ilk modelini icad etmişdir.

Sonrakı illərdə hesablama maşınlarının bir çox növləri meydana gəlmiş, təkmilləşərək inkişaf etmişdir. Lakin bütün bu hesablama maşınları ayrı-ayrı əməliyyatları yerinə yetirirdilər.

Avtomatlaşdırılmış hesablama maşınlarının yaradıcısı ingilis alimi və ixtiraçısı Çarlz Bebbidc olmuşdur. 1822-1824-cü illərdə o, riyazi hesablamalar üçün maşın icad etmiş, 1834-cü ildən isə müasir hesablama maşınının yaradılması ideyası üzərində çalışmışdır. Çarlz Bebbidcin ideyaları 1941-ci ildə alman mühəndisi K. Suze tərəfindən həyata keçirilmişdir. K. Suze proqram təminatı ilə işləyən hesablayıcı maşın yaratmışdır.

Artıq XX əsrin əvvəllərindən etibarən EHM-lər meydana gəlmişdir. İlk EHM Amerika alimləri Mouqli və Ekkert tərəfindən 1945-ci ildə yaradılmışdır (4). Sonralar bu EHM-lər təkmilləşdirilərək onların bir neçə variantı, daha doğrusu nəslə meydana gəlmişdir ki, bunların da sonuncusuna Yaponiyada yaradılmış kompüterləri əid etmək olar.

"Kompüter" sözünün latın dilində mənası hesablamaq, çıxmaq deməkdir. İngilis dilinə bu terminin daxil edilməsi hesablama əməliyyatlarını yerinə yetirən kimi başa düşülür. EHM-lərin yaranması ilə əlaqədar olaraq bu söz başqa mənə almış və məlumatların proqramlaşdırılması üçün elektron qurğu kimi başa düşülmüşdür. Müəyyən proqram əsasında məlumatlar işlənir, EHM-lərin yadlaşında saxlanılır və rəqəm kodu vasitəsilə nəzərə çatdırılır.

XX əsrdə kompüterlərin yaradılmasında xüsusi xidmətləri olan alimlərdən biri də Lütfi Zadədir. Əslən azərbaycanlı olan, ABŞ-da yaşayan, Lütfi Zadənin qeyri-aşkar məntiq və qeyri-çoxluqlar nəzəriyyəsi kibernetika, informatika, elektronika, riyaziyyat və kosmik texnikanın inkişafında yeni era açmışdır. Hazırda Kaliforniyadakı Berkli Universitetinin professoru kimi fəaliyyət göstərən alim 1965-ci ildə dünyada elm təcürübəsində ilk dəfə olaraq, qeyri-aşkar çoxluqlar, qeyri-aşkar məntiq və qərar qəbuletmə prosesinin çox səlis nəzəriyyələrini yaratmış və beləliklə də müasir riyaziyyatın və idarəetmənin əsasını qoymuş və böyük alimlərdən biri səviyyəsinə yüksəlmişdir (5). Yapon alimləri Lütfi Zadənin ideyalarından istifadə edərək məntiq dilində proqramdan istifadə etməklə məsələni həll edəcək beşinci və altıncı nəsillə kompüterlərin layihəsinin hazırlanmasına səy göstərirlər. Bu kompüterlərə əsasən insanın nitqi tanınacaq və qoyulmuş suala cavab nitq formasında veriləcəkdir.

Kitabxanalarda ilk kompüterlər ABŞ konqres kitabxanasında tətbiq edilmişdir. Artıq 1963-cü ildə bu kitabxanada hesablama maşın quraşdırılmışdır. Kitabxanada yeni ədəbiyyatın işlənməsinin avtomatlaşdırılmış prosesinə başlanaraq konqres kitabxanası kataloqlaşdırma mərkəzinə çevrilmişdir. Bundan əlavə kitabxanada sənədlərin bibliografik təsvirinin maşın formatı hazırlanmış və belə təsvirlərin işlənməsi üçün 1966-cı ildən proqram təminatı tərtib edilmişdir. Bu kompleks proqram MARC sistemi adlandırılmışdır ki, həmin sistem də müasir elektron kataloqun əsasını təşkil edir.

MARC - maşınla olunan kataloq, ya da kataloqlaşdırma deməkdir. Lakin belə ümumi təsvir düz deyil. Ona görə ki, MARC nə kataloqdur, nə də ki, kataloqlaşdırmanın bir növüdür. Əslində MARC kataloq yazısının (yəni bibliografik məlumatın) hər bir hissəsinə (kitabın adı, müəllifi, nəşr ili və s.) ad verilməsinin çox qısa və rahat terminidir. Kompüter həmin yazı vasitəsilə bibliografik məlumatları qəbul edir. "MARC" sözü (MACHINE Readable Catalog) ingilis dilində «maşın oxuya bilən kataloq» deməkdir.

Qeyd edildiyi kimi, ilk dəfə maşınla oxunan formatlar ABŞ-da meydana gəlmişdir. 1965-1966-cı illərdə ABŞ konqres kitabxanası maşınla oxunan formada kataloqlaşdırma təsvirlərini tərtib etmək məqsədilə MARC formatının proyektini hazırlamışdır. 1967-ci ildə Britaniya Milli Kitabxanası "Britaniyanın milli bibliografiyası"nın tərtibi məqsədilə BNB MARC formatını tərtib etmişdir. 1968-ci ildə İngiltərə-Amerika əməkdaşlığının nəticəsində MARC-2 formatının proyektini tərtib edilmiş və ondan kommunikativ (vasitəçi) format kimi istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (6).

Müasir informasiya dünyasında təxminən 50-dən çox ölkədə milli formatlar hazırlanmışdır ki, onların da ümumiləşdirilmiş adı MARC adlandırılır (7).

Hər bir ölkənin adının abbreviaturası (sözlərin qəbul edilmiş qayda əsasən müxtəsər yazılışı) formatın əvvəlində göstərildikdə bu formatın hansı ölkəyə məxsus olduğunu bildirir. Məsələn, USMARC (ABŞ), CANMARC (Kanada), DANMARC (Danimarka), AUSMARC (Avstraliya), RUSMARC (Rusiya), AZMARC (Azərbaycan) və s. Bəzən də formatın adı onun dəqiq hansı ölkəyə məxsus olduğunu bildirmir. Məsələn, ANNMARC (İtaliyanın formatı) INTERMARC formatının özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Bu format Fransa, Belçika və İsveç ölkələri tərəfindən hazırlanmışdır. Lakin bu format yalnız Fransa Milli Kitabxanasında tətbiq edilir.

70-ci illərdə MARC formatları arasındakı müxtəlifliyi aradan qaldırmaq məqsədilə vahid beynəlxalq baza (UNIMARC) formatının yaradılması qərara alınmışdır. Bu format əsasında bir MARC formatından digər formata keçid nəzərdə tutulmuşdur.

Mürəkkəb problemin həyata keçirilməsi üçün Avropa proyeği hazırlanmışdır ki, bunun da tərkibinə Hollandiya Krallıq Kitabxanası, Portuqaliyanın Milli Kitabxanası, Britaniya Kitabxanası, Almaniya Kitabxanasının üzvləri daxil edilmişdir.

Beləliklə də müxtəlif formatların bir-birinə uyğunlaşa bilməsi problemini həll etmək məqsədilə UNIMARC - beynəlxalq MARC formatı yaradılmışdır. Həmin UNIMARC formatı hər bir MARC formatında yaradılan yazını qəbul edirdi. Beləliklə, MARC formatının hər bir növündə təsvir olunan yazı UNIMARC-a çevrilə bilər və sonra UNIMARC-dan başqa bir MARC formatına yenə də qayıda bilər. Məqsəd ondan ibarətdir ki, hər bir milli agentlik cəmi 2 proqramı yaratmalı idi. Bir bibliografik yazını UNIMARC-a çevirmək üçün, digəri isə UNIMARC-dan ilkin formata çevirmək üçün.

1977-ci ildə kitabxanacılıq Assosiasiyalarının və İdarələrinin Beynəlxalq Federasiyası İFLA ilk dəfə UNIMARC: Universal MARC formatını çap etdirmişdir. Həmin kitabın ikinci nəşri tı sıra dəyişiklik və əlavələrə 1980-ci ildə çap olunmuşdur. Sonralar bir sıra milli kitabxanalar UNIMARC formatını tətbiq etmiş və bununla bağlı müxtəlif versiyalar əmələ gəlmişdir. Bu versiyaları aradan qaldırmaq, UNIMARC-ın tətbiqində vahidliyi yaratmaq məqsədilə 1983-cü ildə Alan Nopkin-un tərtibi və redaktəsi ilə "UNIMARC. Məlumat kitabı" çap edilmişdir. Sonrakı illərdə bu məlumat kitabının təkmilləşdirilməsi üzrə daim işlər aparılmış, işçi qrupu yaradılmışdır. Burada bibliografik məlumatların standartlaşdırılmasında beynəlxalq bibliografik təsvir qaydalarından (İSBD) istifadə olunur.

1987-ci ildə "UNIMARC MANUAL" (UNIMARC formatının tətbiqinə dair məlumat) adlı məlumat kitabının yeni nəşri çap olunmuşdur. Format universal xarakterə malik olaraq burada monoqrafik, seriyalı nəşrlərin, kartoqrafik materialların, not nəşrlərinin, audiovizual materialların, qrafik materialların və digər sənədlərin təsviri qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Bibliografik yazıların tərtibi Beynəlxalq bibliografik təsvir qaydalarına (İSBD) əsaslanır. UNIMARC-da 3 rəqəmli təsvirlə ifadə olunan sahələr 9 blokda cəmləşir. Həmin bloklar bibliografik məlumatları ənənəvi kataloq yazısındakı funksiyasına əsasən təşkil edir.

0 - İdentifikasiya bloku

1 - Kodlaşdırılmış informasiya bloku

2 - Təsviri informasiya bloku

3 - Qeyd bloku

4 - Yazıların əlaqəsi bloku

5 - Qarşılıqlı əlaqəli sərlövələr bloku

6 - Mövzunun müəyyənəşdirilməsi bloku

7 - İntellektual məsuliyyət bloku

8 - Beynəlxalq istifadə bloku

9 - Milli istifadə bloku (8).

UNIMARC formatı daim təkmilləşdirilir. Bunun üçün xüsusi komitə yaradılmışdır. 1994-cü ildə "Руководство по UNIMARC"-ın ikinci nəşri çap edilmişdir. Burada prinsipial dəyişikliklər olmasa da formata 9 yeni sahə və 8 əlavə sahələr əlavə edilmişdir.

1991-ci ildə avtoritet yazılar üçün "UNIMARC / Authorities" format tərtib edilmişdir. Burada şəxsi adların, nəsli adlarının, müxtəlif təşkilatların adlarının, coğrafi adların sərlövələrinin, predmet rubrikalarının unifikasiya (vahid şəkllə salınması) edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Rusiyada MARC formatı ilə bağlı artıq bir neçə illərdir ki, müzakirələr davam edir. İlk dəfə Rusiya DÜETK-sı 1960-1970-ci illərdə bibliografik məlumatların formatlaşdırılmış avtomatlaşdırılması problemi ilə məşğul olmuşdur. MARC-1, MARC-2 proyeqlərinin, İngiltərə, Fransa formatlarının elmi analizi nəticəsində Rusiya DÜETK-nin mütəxəssisləri tərəfindən maşınla oxunan yazı formatı üçün materiallar hazırlanmışdır. 1973-cü ildə Rusiya DÜETK-nin, digər iri elmi texniki kitabxanalar və İnformasiya orqanlarının mütəxəssislər qrupu tərəfindən bibliografik yazının maşınla oxunması üçün standartın hazırlanmasına cəhd göstərilir işdir. 1977-ci ildə həmin formatın 2-ci təkmilləşdirilmiş nəşri hazırlanmışdır. Bu nəşr geniş yayılsa da Rusiya standartı kimi qəbul edilməmişdir.

1982-1985-ci illərdə Rusiyada informasiya mübadiləsi məqsədilə bir sıra standartlar hazırlanmışdır: NTQ MÜ NTİ 1-82; NTQ MÜ NTİ 30-82 (Mekov-1), QOST 7.1-84, QOST 7.19-87 (st SEB 42 83-89) və s. Bu standartların əsasını UNIMARC formatı təşkil etmişdir (9).

Göründüyü kimi, Rusiya kitabxanaşünasları demək olar ki, Qərbi Avropa mütəxəssisləri ilə daim əlaqəli şəkildə işləmişlər.

1980-1990-cı illərdə USMARC və UNIMARC formatları inkişaf edərək təkmilləşdirilmişdir. USMARC formatı dünya ölkələrində geniş tətbiq edilir. UNIMARC formatı beynəlxalq format kimi yaranaraq həm ölkə daxilində, həm də vasitəçi (kommunikativ) format kimi tətbiq edilir.

1989-cu ildən etibarən Rusiya DÜETK-sı geniş informasiya mübadiləsi məkanına çıxmaq məqsədilə paralel olaraq USMARC və UNIMARC-in təkmilləşdirilmiş nəşrlərinin öyrənilib tətbiq edilməsinə çalışmışdır. Bu formatların bir neçə nəşrləri tərcümə edilmişdir. Hazırda Rusiyada RUSMARC formatı tətbiq edilir ki, bu format da UNIMARC-in tərcüməsidir.

Təəssüf ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə göstərilən bəzi təşəbbüslər hələlik nəticəsiz qalmışdır. Bu vaxta qədər respublikamızda regional və lokal avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri yaradılmamışdır. Respublikada kitabxanaların kompüterləşdirilməsi probleminin həllinə kompleks və elmi yanaşma ilk dəfə olaraq 1999-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində professor A.A.Xələfovun rəhbərliyi ilə yaradılmış "Kitabxananın kompüterləşdirilməsi" elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir (10). Laboratoriyanın işinin mühüm tərkib hissəsinin avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin yaradılması istiqamətində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi olmuşdur. Bu sahədə ciddi elmi axtarışlar aparılmış, müvafiq təsnifat cədvəlləri, sənədlərin bibliografik təsvirinə dair xarici ölkələrin standartları və formatları təhlil edilmişdir. Laboratoriyanın əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilən mühüm işlərdən biri də UNIMARC beynəlxalq bibliografik yazı standartı ilə əlaqədar olmuşdur. Laboratoriyada formatın təhlili, öyrənilməsi, ondan istifadə qaydaları və Azərbaycanın elmi kitabxanalarında tətbiqi istiqamətində ciddi iş aparılır. UNIMARC formatı əsasında AZMARC formatının yaradılması, respublikamızın kitabxanalarının həmin formatla təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Laboratoriyada ilk dəfə olaraq Milli Kompüterləşdirilmiş Kitabxana İnformasiya Sisteminin (KKİS) elmi əsasları hazırlanmışdır. Tədqiqatların ilkin nəticəsi olaraq "Kitabxana 1.0" KKİS yaradılmışdır. BDU-nun Elmi Kitabxanasında mövcud olan Azərbaycan dilindəki kitabların elektron kataloqu yaradılmışdır. Sistemə daxil edilən bibliografik yazılar QOST 7.1-84 standartına əsaslanır.

Elmi tədqiqat laboratoriyasında 2002-ci ildə "Kitabxana 2.0" KKİS-i yaradılmışdır. Bu sistem elektron kataloqdan əlavə elektron mətn ehtiyatlarına da malikdir. Oxucular təkcə kitablar deyil, dövrü mətbuat, hüquqi sənədlər, siyasi-mədəni məlumatlar əldə etmək imkanına malik olacaqlar. Hazırda BDU-nun "Kitabxananın kompüterləşdirilməsi" ETL-da AZMARC-in tərtibi və kitabxanalarda tətbiqi sahəsində ciddi işlər aparılır.

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin "Vətənə, Dövlətə, xalqa sədaqət andı". Miniatur kitabının təqdimat sərgisində çıxışı // Azərbaycan.-1995.-6 iyun.
2. Xələfov A. Müasir kitabxanaların sosial funksiyaları // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya.-1999.-№2.-S.16-17.
3. Сенченко Ч.И. Библиотеки и компьютеры / под. Ред. В.В.Васильева.- Киев: Науководумка, 1990.-С.58.
4. Сенченко Ч.И. Библиотеки и компьютеры / под. Ред. В.В.Васильева.- Киев: Науководумка, 1990.-С.64.
5. Таğiуев F., Мəтмədov Ş. Müasir elnin korifeyi.-B.: Azərbaycan, 1997.-S.15.
6. Белянина С.Н. Роль форматов UNIMARC и USMARC в процессах интеграции Российских библиотек // Научные и технические библиотеки.-1998.-№2.-С. 121-122.
7. Лобанова Э.Ш. Форматы UNIMARC и USMARC: сходство и отличие // Научные и технические библиотеки.-1998.-№2.-С.111.
8. UNIMARC MANUAL: Руководство по применению международного коммуникативного формата UNIMARC / Под. Ред. Брайена, П.Холта; Пер. А.И.Земскова, Я.Л.Шротберга; Международная Федерация библиотечных ассоциаций (ИФЛА).-М.: ГПНТБР, 1992.-С. 20-23.
9. Белянина С.А. Роль форматов UNIMARC и USMARC в процессах интеграции Российских библиотек // Научные и технические библиотеки.-1998.-№2.-С. 123.

Санубар Мустафаева

СОЗДАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ ФОРМАТА MARK

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы создания и применения коммуникативного формата UNIMARC созданного на основе международных форматов MARC. Здесь также рассмотрены вопросы создания и применения машиночитаемых каталогов RUSMARC и AZMARC.